

Sławomir Jan Maksymowicz

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW I WOJNY ŚWIATOWEJ W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W OLSZTYNIE

Słowa kluczowe:

Pierwsza wojna światowa w Prusach Wschodnich, grobownictwo wojenne po I wojnie światowej w Prusach Wschodnich, pomnik bitwy pod Tanenbergiem

Schlüsselwörter:

Erster Weltkrieg in Ostpreußen, Das Schicksal der Zivilbevölkerung, Kriegsgräber nach dem Ersten Weltkrieg in Ostpreußen, Denkmal für die Schlacht von Tannenberg

Keywords:

The First World War in East Prussia, The fate of the civilian population, The war tombs in East Prussia after first world war, The statue of the Battle of Tannenberg

Wybuch I wojny światowej był poprzedzony wyścigiem zbrojeń na olbrzymią skalę. Producenci zbrojeniowi produkowali w dużych ilościach coraz nowsze narzędzia śmierci. Na polach bitew tej wojny po raz pierwszy został użyty czołg, na szeroką skalę użyto ciężkich i ręcznych karabinów maszynowych, pojawiły się pierwsze pistolety maszynowe. Dużą ewolucję przeszedł stosunkowo nowy wynalazek, jakim był samolot. Po raz pierwszy użyto też tak przerażającej w swych skutkach broni, jak miotacze płomieni czy gazy bojowe. Tocząca się w latach 1914–1918 wojna światowa, w konsekwencjach społeczno-politycznych okazała się tragiczna. W jej wyniku śmierć poniosły dziesiątki milionów osób po obu stronach frontu, jeszcze więcej zostało rannych, wielu z nich stało się kalekami na zawsze.

Autor postawił sobie następujące pytania: 1) jakie źródła archiwalne zachowały się w Archiwum Państwowym w Olsztynie? 2) Czego one dotyczą? 3) Gdzie – w jakich zespołach można je znaleźć?

Zamiarem autora było ukazanie przebiegu I wojny światowej na podstawie archiwaliów zgromadzonych w zasobie APO oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim* na 1916 rok, oraz na 1917, przechowywanymi w zasobie Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie. Akta, zgromadzone w zasobie APO są różnorodne

i pozwalają na wszechstronne poznanie zagadnień związanych z przebiegiem tego wielkiego konfliktu zbrojnego. Obejmują one: mobilizację, przebieg działań zbrojnych, okupacji rosyjskiej, a także badanie przestępstw i zbrodni wojennych, jakich dopuścił się agresor na miejscowej ludności cywilnej. Osobny aspekt poruszony w nich dotyczy procesu odbudowy prowincji ze zniszczeń a także opieki nad inwalidami wojennymi. Jednym z najliczniejszych i najciekawszych zespołów, związanych z wydarzeniami wojny jest bez wątpienia *Tannenberg National Denkmal Verein* (dalej TNDV).

Bardzo ważne i interesujące są archiwalia z okresu poprzedzającego wybuch wojny. Przeważnie mają one związek z mobilizacją lekarzy na wypadek przyszłej wojny. Najstarsza z jednostek dotyczących tego zagadnienia powstała kilka lat przed jej wybuchem, w 1909 roku¹. Zawiera ona rejestr lekarzy zamieszkałych w powiecie braniewskim. Dane, zawarte w poszycie zapisane zostały w formie tabeli i obejmują takie informacje, jak stopień naukowy – imię i nazwisko, data dnia urodzenia, miejsce zamieszkania oraz stopień specjalizacji². Kolejna jednostka dotycząca tego zagadnienia powstała w 1914 roku i zawiera też informacje o przygotowywaniu szpitali polowych i o ich obsadzeniu przez personel pomocniczy³. Na ochotnika zgłosiło się 25 członkiń Towarzystwa Patriotycznego Kobiet⁴. Wobec przygotowań do wojny przewidywano, iż konwent sióstr Katarzynek miał wystawić w okresie między 20 a 30 dniem po ogłoszeniu mobilizacji 25 sióstr⁵. W wyniku mobilizacji personelu medycznego w Prusach Wschodnich powstało kilka szpitali wojskowych, przykładowo w Węgorzewie założony został rezerwowy szpital polowy (*Reservelazaret Rastenburg*), w powiecie Darkehmen powstały dwa szpitale – *Vereinlazaret* oraz *Reservelazaret Gumbinnen*⁶.

Prusy Wschodnie były jedyną prowincją II Rzeszy okupowaną podczas działań wojennych w latach 1914–1915. Fakt ten, spowodował pojawienie się w niej, jako jedynej na obszarze Niemiec akt dotyczących zniszczeń i strat wojennych. Stanowią one znaczny odsetek olsztyńskich archiwaliów. Najciekawsze i najważniejsze są akta wytworzone przez Naczelne Prezydium Prus Wschodnich - *Oberpräsidium Ostpreussen* (dalej OPO). Archiwalia dotyczące przedstawianego zagadnienia zawierają zespoły starostw powiatowych (*Landrats Amte*), na pierwszym miejscu należy wymienić tu akta wytworzone przez registraturę Starostwa Powiatowego

¹ Archiwum Państwowe Olsztyn (dalej APO), Starostwo Powiatowe w Braniewie (dalej Star. Pow. Braniewo) 10/474.

² Ibidem, przykładowo – dr Valentin Neumann, urodzony 1 czerwca 1861 roku, zamieszkały w Wormditt, posiadający II stopień specjalizacji (lekarz II klasy)

³ APO, Star. Pow. Braniewo 10/473.

⁴ APO, Star. Pow. Braniewo 10/475.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

w Braniewie (*Landratsamt Braunsberg*) oraz w Giżycku (*Landratsamt Lötzen*). Bardzo ważne są akta wytworzone przez kancelarię Rejencji Olsztyńskiej (*Regierung Allenstein*). Interesujące są również jednostki wytworzone przez magistrat miasta Działdowa⁷. Opis Olsztyna pod okupacją rosyjską znalazł się w zespole akt miasta Olsztyna oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim*⁸. Bardzo cenny jest zespół TNDV, dotyczący kwestii budowy pomnika tej jednej z największych bitew I wojny światowej. Zawarte w nim dokumenty pozwalają na dokładne poznanie dziejów wzniesionego pod Olsztynkiem monumentu począwszy od rozpisania konkursu na jego wykonanie, aż do lat 30. XX wieku, z uwzględnieniem pogrzebu feldmarszałka Hindenburga. Zachowała się niezwykle interesująca ikonografia obiektu. W jej skład wchodzi projekty zarówno tak małego detalu, jak główka ozdobnego pamiątkowego gwoździa (w skali 2:1), jak i plansze przedstawiające cały obiekt, włącznie z infrastrukturą wokół pomnika – lokalami gastronomicznymi, stacją benzynową oraz sklepami z pamiątkami⁹.

Należy podkreślić, iż opieka nad ofiarami minionej wojny aż do końca istnienia Prus Wschodnich była sprawowana przez państwo. Ślady zapisu na ten temat można znaleźć w zespole Starostwa Powiatowego w Giżycku¹⁰. Wśród jednostek wytworzonych przez wymienione starostwo zachowało się wiele danych dotyczących tego zagadnienia o czym świadczą nagłówkowe pieczęcie, lub informacje z nagłówka pisma¹¹.

Jednak konflikt zbrojny z lat 1914–1918 ma też i inne następstwa dla historii ludzkości, o których będzie mowa w treści tego opracowania.

Olbrzymi wyścig zbrojeń w konsekwencji musiał doprowadzić do wybuchu konfliktu zbrojnego, iskrą która „zdetonowała beczkę prochu” był zamach w Sarajewie, w którym śmierć poniósł następca tronu austro-węgierskiego - Franciszek Ferdynand wraz z małżonką Zofią. Opis zamachu został opublikowany w języku polskim w broszurze „Wojna europejska 1914”, która ukazała się nakładem K. Miarki, w Miłkowie w październiku tegoż roku i kosztowała 20 fenigów¹². Miliony młodych mężczyzn założyły mundury i chwyciły za broń, aby walczyć przeciwko sobie. Szczególnie ciężki był los Polaków. Polska od przeszło stu lat była rozdarta między Rosję, Prusy i Austrię, zaborcy stanęli przeciwko sobie, tak więc Polak ubrany w niemiecki mundur koloru *feldgrau* strzelał do swojego rodaka, niewykluczone, że do swojego krewnego mającego na sobie mundur carskiego żołnierza.

⁷ APO, Akta miasta Działdowa 251/0.

⁸ APO, Akta miasta Olsztyna 259/0

⁹ APO, *Tannenber National Denkmal Verein* (dalej TNDV) 631/0.

¹⁰ APO, Starostwo Powiatowe w Giżycku (Star. Pow. Giżycko)11/1190.

¹¹ *Ibidem*, *der Vorsitzende des Kreiswohlfahrtsamts Amtliche Fürsorgestelle für Kriegsbeschädigte u. Kriegshinterbliebene* czy *Landrat und Vorsitzende des Kreisausschusses Fürsorgestelle für Kriegsbeschädigte u. Kriegshinterbliebene*.

¹² APO, Zespół *Oberpräsidium Ostpreussen* (dalej OPO), 3/1/527, *Mobilmachung 1914*, *Kriegsschriften*, s. 4.

Cytowana broszura informuje, że w chwili jej wydania walczyło przeszło milion polskich żołnierzy, największa ich liczba była w armii rosyjskiej¹³. Sposób opracowania jest opisowy – naoczny świadek przedstawia walki m.in. o zdobycie twierdzy w Liège w Belgii¹⁴.

Bardzo interesujący jest opis walk o Szczytno (Ortelsburg) i Dąbrówno (Gilgenburg) w Prusach Wschodnich¹⁵. Wypełniając zobowiązania, sojusznicze wojska rosyjskie już w sierpniu 1914 przekroczyły granice Prus Wschodnich. Broniąca tę prowincję 8 armia niemiecka, dowodzona przez nieudolnego generała Maxa von Prittvitza und Gaffrona (dość szybko zdymisjonowanego i zastąpionego przez powołanego z emerytury generała Paula von Hindenburga). Przeciwno niej stanęły dwie armie rosyjskie – 1, zwaną niemeńską lub wileńską, dowodzoną przez Pawła Rennenkamfa i 2, tzw. warszawską, na czele której stał generał Aleksander Samsonow była w odwrocie. Niektóre miejscowości nie były bronione, fakt ten nie przeszkadzał jednak agresorowi w zniszczeniu niebronionej miejscowości¹⁶. Zwycięstwo w sierpniowej bitwie pod Tannenbergiem w konsekwencji spowodowało pojawienie się wielu jeńców wojennych (92 tysięcy)¹⁷. Sprawa jeńców wojennych została poruszona w aktach wytworzonych w registraturze Starostwa Powiatowego w Braniewie¹⁸.

Wobec zbliżającego się zagrożenia wojennego znaczna część ludności cywilnej opuściła swe domy i udała się na wielomiesięczną poniewierkę¹⁹. Liczbę uchodźców szacowano na przeszło 300 tysięcy osób. Rodziny bardziej zamożne i mające bliskich w prowincjach zachodnich prowincji cesarstwa niemieckiego udały się do nich, ubożsi tułali się po zachodnich obszarach Prus Wschodnich. Wśród wygnañców był pastor Hensel, którego los rzucił do Frankfurtu²⁰.

Jednak nie zawsze zachowanie się rosyjskich żołnierzy było uciążliwe dla miejscowej ludności o czym wspomina w swej książce Jan Boenigk – *W dwa dni po bitwie tomaszowiaczy wracali do swoich domów. Nikt nie poniósł strat, gdyż Rosjanie niczego nie zabrali i nie zniszczyli. Właściciele ziemscy znaleźli cały swój inwentarz pasący się w okólnikach tylko krowy porykiwały żałośnie z powodu wzdętych wymion*²¹.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, s. 13.

¹⁵ Ibidem, s. 19.

¹⁶ APO, OPO, 3/I/528, ss. 317–318, według relacji – walk w Gołdapi nie było, ale miasto zostało zniszczone.

¹⁷ *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki ...*, s. 83.

¹⁸ APO, 10/362, 10/364, *Kriegsgefangene*.

¹⁹ APO, OPO, 3/I/530, s. 9, *Moi państwo byli nieobecni w Marggrabowej od ogłoszenia mobilizacji*, relacja Julii Boczkowskiej.

²⁰ *Kalendarz królewsko Pruski...*, s. 61.

²¹ J. Boenigk, *Minęły wieki a myśmy ostali*, Warszawa 1971, s. 47.

Wojna przyniosła ze sobą trudności w zaopatrzeniu. Kwestii tej dotyczy treść części poszytów, wytworzonych przez registraturę rejencji olsztyńskiej²². Natomiast analiza treści zapisu w zespole akt Starostwa Powiatowego w Giżycku pozwala stwierdzić, iż reglamentowano papier a także tytoń²³.

W zasobie olsztyńskiego archiwum państwowego zachowały się również akta ukazujące przebieg działań bojowych. Należą do nich jednostki wytworzone przez magistrat miasta Działdowa²⁴. Bardzo interesujące i ważne informacje, dotyczące m.in. krótkotrwałej okupacji Olsztyna znalazły się w wytworzonej w 1915 roku odpowiedzi na dyspozycję magistratu olsztyńskiego z dnia 10 lutego 1915 roku oraz w *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim z 1917 roku*. Kolejną jednostką archiwalną, dotyczącą okupowania grodu nad Łyną jest *Allensteiner Russenzeit*²⁵. W okresie międzywojennym krążyła po Olsztynie pogłoska o tym, że Olsztyn miał być zniszczony przez Rosjan, zagładzie zapobiec miało zestrzelenie samolotu z rozkazem zniszczenia miasta, z wydarzeniem tym może być związany poszyt zawierający w swej treści akta dotyczące sytuacji w Olsztynie w przedstawianym okresie²⁶. Wydarzenie to zostało wykute w kamieniu i umieszczone na wykuszu olsztyńskiego ratuszu, W lutym 1915 ukazał się apel olsztyńskiego magistratu skierowany do urzędników i pracowników olsztyńskich urzędów wszystkich szczebli (*Beamte, Angestellte und Arbeiter*) z prośbą o sporządzenie wspomnień z wojny. Autorem ich jest mechanik olsztyńskiej elektrowni miejskiej – Reinhold Herbrigt²⁷. Bardzo wartościowe informacje, dotyczące życia w Olsztynie okresu I wojny światowej znajdują się w poszytach zatytułowanych *Weltkriegs 1914–1918. Sammlung von Flugblättern, Extrablättern, Behörden Bekanntmachungen*²⁸. Jeden z nich zawiera informację o ujęciu i straceniu człowieka podejrzanego o szpiegostwo. Osoba ta miała przysyłać tajne dane do rosyjskiego wywiadu za pomocą hodowanych przez siebie gołębi²⁹.

Podczas analizy archiwaliów zachowanych w zasobie APO wyłania się dramatyczny los niemieckiej ludności cywilnej. Rosjanie dopuszczali się wielu złych czynków na wschodniopruskich cywilach. Na parafialnych cmentarzach pojawiły się mogi-

²² APO, RA, 4/141–146, *Versorgung der Bevölkerung mit Nahrungsmitteln; 4/147 Dem Verkehr mit Brotgetreide und Mehl aus dem Etatjahr*; kwestia zaopatrzenia w chleb została poruszona w jednostkach – 4/148–157; 4/158–165, *Krieg 1915, Futtermittel*; 4/167–174, *Versorgung der Bevölkerung mit Kartoffeln*; 4/175–180 dotyczyły kwestii zaopatrzenia ludności w mięso.

²³ APO, Star. Pow. w Giżycku, 11/441.

²⁴ APO, 251/776 *Militärische Massnahmen während des Krieges 1914/16*, czy APO 251/777, *Mobimachung 1914 Militärische Massnahmen während des Krieges 1914/ 19*.

²⁵ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/168.

²⁶ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/169, *Inliegend der Vorgänge Abschluss eines russischen Fliegers und Aufzeichnungen der Kriegerischen Ereignisse in der Stadt Allenstein während des Russeneinfalls*.

²⁷ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/156, *Kriegererlebnisse der Beamten*, k. 4.

²⁸ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/161–167.

²⁹ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/161.

ły ofiar. Około stu kobiet zostało zgwałconych, nie oszczędzano nawet kobiet starszych, przykładem jest 57 letnia Joanna Capeller³⁰. Dochodziło do gwałtów zbiorowych³¹. Niejednokrotnie młode dziewczęta w ich wyniku zachodziły w ciążę³². Część kobiet nie mogła żyć ze świadomością, że padły ofiarą tak poniżającego czynu i targnęło się na swoje życie³³. Dzieci będące wynikiem przestępstwa określano mianem – *Russenkin-der* - „rosyjskie dzieci”³⁴. Kwestią opieki nad dziewczętami i kobietami zajęła się m.in. organizacja o nazwie *Provinzial Verein für innere Mission*, na czele której stał pastor Kern³⁵. W wyniku działalności tej organizacji (i nie tylko) znaleziono w Niemczech 300 rodzin, gotowych zaopiekować się ofiarami przemocy i ich dziećmi³⁶. Nie tylko kościół ewangelicki zajmował się opieką nad poszkodowanymi kobietami, bowiem ofiarami przemocy padały nie tylko ewangeliczki. Ze strony żydowskiej zagadnieniem tym zainteresował się królewiecki rabin dr Vogelstein³⁷. Losami mieszanek prowincji wyznania katolickiego zainteresowani byli biskupi chełmiński i warmiński³⁸. Należy zaznaczyć, iż ilość gwałtów nie była duża – nie przekroczyła stu.

Losom poszkodowanych w następstwie wydarzeń, jakie miały miejsce w latach wojny a dotyczyły mieszanek Prus Wschodnich i ich dzieci zajęła się także wschodniopruska arystokratka, hrabina von der Gröben-Ponarien³⁹.

Wiele osób cywilnych poniosło śmierć w związku z działaniami wojennymi. Na przykład jeden z robotników folwarcznych został bez powodu postawiony pod ścianą przez wkraczających do wioski kozaków i rozstrzelany⁴⁰. Były odosobnione przypadki palenia żywcem⁴¹. Na progu swojego domu został zabity weteran wojny 1871 roku⁴².

Wiele osób cywilnych zostało wygnanych na Syberię. Los ten stał się udziałem zarówno kobiet i dzieci jak i starców i mężczyzn w sile wieku⁴³. O losach uprowadzonej ludności cywilnej władze w Berlinie dowiadywały się za pośrednictwem

³⁰ APO, OPO, 3/I/529, s. 278.

³¹ APO, OPO, 3/I/529, s. 295–296, skarga Augusta Neya, który zeznał, iż jego żona została wielokrotnie zgwałcona w tym raz w swoim mieszkaniu, raz w obecności sąsiada.

³² APO, OPO, 3/I/530, s. 9, 10 listopada ofiarą gwałtu, w następstwie którego zaszła w ciążę padła Julia Boczowska, pokojówka u kupca bydła – Karla Blocka.

³³ *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki na 1916 rok*, s. 64, znajomy autora relacji – księdza Hensla po powrocie z wojennej wędrowki zastał dzieci bez żony „powieszoną na drzewie znalazł” co może nasuwać przypuszczenie, że uciekła do lasu i powiesiła się, chociaż nie można wykluczyć morderstwa.

³⁴ APO, OPO, 3/I/530, s. 27.

³⁵ APO, OPO, 3/I/529, s. 137/138, pismo datowane na dzień 27 lipca 1915 roku.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, s. 136.

³⁹ *Ibidem*, s. 128/129.

⁴⁰ APO, OPO, 3/I/528, ss. 43, 31 sierpnia 1914 roku patrol rosyjskich kawalerzystów wtargnął do gospodarstwa właściciela von Oppenkowskiego – zabudowania (kolonia(?)) Lengainen, ujął 20 letniego robotnika – Paula Fommerdicha, wyprowadził go pod ścianę i rozstrzelał, bez żadnego powodu.

⁴¹ *Ibidem*, *Kalendarz królewsko Pruski ewangelicki...*, s. 100.

⁴² APO, 10/I/238, s. 45.

⁴³ *Kalendarz królewsko Pruski...*, s. 78, żołnierze rosyjscy porywali do niewoli kobiety i dzieci, s. 63 do Rosji został uprowadzony 73 letni superintendent z Pizsa.

ambasad państw neutralnych np. Szwecji⁴⁴. Innym państwem neutralnym, z którego informacji korzystano była Dania⁴⁵.

Miejscowości wschodniopruskie przez które przetoczyła się wojna były bardzo zniszczone. O skali zniszczeń może świadczyć ilość i zawartość poszytów, zatyłowanych np. *Kriegsschäden*⁴⁶. Zawierają one treści związane z tym problemem. Jednym z bardziej zniszczonych miast było Działdowo, o czym może świadczyć fakt, że na temat zniszczeń wojennych tej miejscowości powstało kilka tomów akt⁴⁷. Wspomniana wyżej jednostka zawiera rejestr obiektów zniszczonych bądź uszkodzonych podczas działań wojennych. Jednym z takich obiektów była siedziba działdowskiego magistratu⁴⁸. Kolejna jednostka w tym zespole zawiera wykaz zniszczeń lub uszkodzeń na poszczególnych działkach⁴⁹. Interesujące są także dane o drobnych zniszczeniach, jakie dotyczyły obywateli miasta Działdowa⁵⁰.

Pod krótkotrwałą okupacją rosyjską znalazł się Olsztyn. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że zachowanie okupantów w Olsztynie było bez zarzutu, kazali sobie upiec chleb z dostarczonej przez siebie mąki. Relację z tego okresu zostawił wspomniany wcześniej pracownik elektrowni olsztyńskiej, Reinhold Herbrig – *w czwartek 27 sierpnia [1914] spotkałem około 11 przed południem pierwszych żołnierzy rosyjskich w mieście*⁵¹.

Były przypadki, kiedy to dana miejscowość dwukrotnie znalazła się pod okupacją rosyjską. Zachowanie się poddanych cara Mikołaja II za pierwszym razem było bez zarzutu, podczas gdy następnym razem los tychże miejscowości okazał się dla nich mniej łaskawy⁵².

Po zakończeniu działań wojennych władze prowincji zajęły się zbieraniem informacji o niewłaściwych wyczynach, popełnianych przez okupanta⁵³.

Prusy Wschodnie po ostatecznym zakończeniu okupacji mogły przystąpić do odbudowy. W pierwszej kolejności ustalono reguły, według których postanowiono wypłacać odszkodowanie jej ofiarom⁵⁴.

⁴⁴ Ibidem, s. 78.

⁴⁵ Ibidem, s. 78.

⁴⁶ APO, 251/I/779, akta miasta Działdowa, APO,10/I/239 i wiele innych o zbliżonym tytule.

⁴⁷ APO,251/I/ 780-783 *Kriegsschäden von Stadt Soldau (zniszczenia wojenne miasta Działdowo)*, kilka dalszych nosi tytuł *Kriegsschäden und Vorentscheidungen*, dotyczyły one zniszczeń wojennych i wypłaty odszkodowań za nie.

⁴⁸ APO,251/I/ 780.

⁴⁹ APO,251/I/ 781, k. 81 straty poniesione przez rzeźnię.

⁵⁰ APO,251/I/ 784, k. 4, tabela dotycząca drobnych zniszczeń wojennych – zawarte zostały w niej informacje o tym kto (imię i nazwisko, zawód i stan cywilny) oraz kwotę poniesionych strat, np. straty poniesione przez wdowę Luizę Fischer oszacowane zostały na 280 marek.

⁵¹ APO, Akta miasta Olsztyna, 259/156, *Kriegserlebnisse der Beamten*, k. 4.

⁵² APO,10/I/238, s. 47.

⁵³ Zagadnienia dotyczące ścigania zbrodni popełnionych podczas I wojny światowej znalazły się w aktach Rejencji Olsztyńskiej.

⁵⁴ APO,10/I/236.

Warto wspomnieć o tym, iż dnia 21 sierpnia 1914 roku, a więc na samym początku wojny ukazało się pismo okólne OPO skierowane do landratów, dotyczyło ono procedury postępowania przy poznawaniu i ustalaniu szkód zaistniałych w infrastrukturze zarówno w mieniu państwowym, jak i prywatnym, poniesionym przez powiaty w wyniku działań władz okupacyjnych. Przed podjęciem decyzji o udzieleniu zapomogi miała być przeprowadzona wizja lokalna⁵⁵. Trzeba podkreślić fakt, iż Prusy Wschodnie stały się polem jednej z największych bitew w pierwszym okresie I Wojny światowej. Objęła ona swym obszarem znaczną część prowincji. Faktem jest, że obie strony poniosły poważne straty w ludziach. Pojawiły się cmentarze wojenne, na których spoczęli polegli obu walczących stron np. Orłowo czy Łyna nieopodal Nidzicy. Część poległych spoczęło w środku lasu czy wśród pól, jeżeli starcie było małą potyczką. Miejsca tego rodzaju można określić jako samotne. Początkowo mogiły żołnierskie były proste, nie posiadały żadnych elementów artystycznych. Forma tych grobów była dowolna nie ujęta w jakieś ramy normujące ich wygląd. Wkrótce potem wysłano tajnego radcę rejencji i radcę budowlanego rejencji – Fischera do nadprezydenta. Urzędnik ten już stosunkowo wcześniej – 26 października 1915 roku skierował pismo, w którym zwrócił uwagę na potrzeby powołania do życia komitetu mającego zająć się poprawą artystycznej strony cmentarzy wojennych⁵⁶. Bardzo ciekawe są projekty ujednoliconych drewnianych krzyży na mogiły żołnierskie znajdującą się one w poszycie wchodzącym w skład zespołu akt Starostwa Powiatowego w Braniewie⁵⁷. Kwestia grobownictwa wojennego, opieki nad cmentarzami jest ujęta w aktach wytworzonych przez strukturę Starostwa Powiatowego w Giżycku⁵⁸.

Wartościowym zespołem, zawierającym ciekawe informacje o I wojnie światowej na przedstawionym obszarze jest zespół akt *Tannenberg National Denkmal Verein*⁵⁹. W celu wzniesienia pomnika został powołany do życia komitet. Na jego czele stanął emerytowany generał major Hans Kahns. Oprócz niego w zarządzie znaleźli się m.in. Max Johann Adolf Otto Tortilowicz von Batocki, Franz Wiehl, Gustav Adolf Henkel⁶⁰. Monument został wzniesiony w oddalonej o 1,5 km na południowy zachód od Olsztynka Sudwie na obszarze 3170 m²⁶¹. Na obszar ten składały się trzy działki – Gustawa Lutzka (1510 m²), Gottlieba Stetzkowskiego (840 m²) i Paula Engela (820 m²)⁶². Na tym wielkim obszarze wzniesiony został

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ APO, OPO, 3/I/33.

⁵⁷ APO, 10/I/ 99, *Soldatengräber*.

⁵⁸ APO, 11/I/ 1244, *Kriegergräberversorgen*, 11/I/ 1245, *Kriegergräber aus dem Weltkrieg*.

⁵⁹ APO, TNDV 631/0.

⁶⁰ APO, TNDV 631/0/ 1.

⁶¹ APO, TNDV 631/0/ 10, s. 5.

⁶² APO, TNDV 631/0/ 10, s. 8, nr parcel – 295/23, 298/50, 299/51.

monumentalny pomnik w postaci ośmiu wież połączonych murem. Na terenie kompleksu pomnikowego znaleźli miejsce wiecznego spoczynku polegli żołnierze obu walczących stron. Zawarte w tym zespole archiwalia są bardzo interesujące, zwłaszcza cenne są plansze z wyposażeniem wewnątrz poszczególnych wież, za przykład może posłużyć wieża sztandarów⁶³.

W niniejszej pracy starałem się zasygnalizować kwestię I wojny światowej w archiwaliach przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie oraz w przechowywanym w zasobie Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie – *Kalendarzu Królewsko Pruskim Ewangelickim na 1916 rok*. Fakt, że Prusy Wschodnie znalazły się pod okupacją rosyjską ponosząc duże straty zarówno w ludziach, jak i w majątku prowincji doprowadził do wytworzenia się akt – *Kriegsschäden*, dokumentujących zniszczenia i straty poniesione przez wschodniopruską ludność i gospodarkę. W świetle zachowanych archiwaliów można poznać jak przebiegał proces odbudowy tych ziem w czasach niesprzyjających, bowiem reszta Cesarstwa Niemieckiego prowadziła wojnę na kilku frontach na zachodzie z koalicją angielsko-francuską (od jesieni 1917 roku wspieraną przez armię Stanów Zjednoczonych), na południu i wschodzie wspierając swojego austro-węgierskiego sojusznika. Mimo trudnej sytuacji państwa centralne – Austro-Węgry oraz Niemcy wspierały odbudowę zniszczonych Prus Wschodnich. W celu sprawnego procesu odbudowy prowincji zakładane były m.in. miasta bliźniacze. Mimo zniszczeń jednak podczas wojny przedstawiana prowincja była w lepszej sytuacji od zachodnich obszarów Cesarstwa Niemieckiego, z tego względu na te tereny przesiedlano obywateli z zachodnich obszarów państwa Hohenzollernów. Mimo tej ogólnoniemieckiej akcji odbudowy proces ten trwał do lat 20-tych XX wieku.

Można stwierdzić, że w zasobie APO zachowały się różnorodne archiwalia, dotyczące zagadnień życia codziennego w Prusach Wschodnich w latach wojny światowej. W jednostkach archiwalnych można znaleźć zarówno zagadnienia dotyczące niemieckich przygotowań do wojny na obszarze prowincji, jak i przebiegu wojny nie tylko w Prusach Wschodnich, ale i na froncie zachodnim – w Belgii czy Francji oraz żmudnego procesu odbudowy zniszczonych wschodniopruskich wsi i miasteczek bądź też sposobu uczczenia pamięci poległych żołnierzy obu walczących stron a także protokoły i relacje z przeprowadzonych dochodzeń dotyczących zbrodni wojennych. Archiwalia dotyczące I wojny światowej i jej następstw wchodzi w skład wielu zespołów. Najważniejszymi z nich są: Naczelne Prezydium Prus Wschodnich- *Oberpräsidium Ostpreussen*, zespoły starostw powiatowych (*Landrats Amte*), na pierwszym miejscu należy wymienić tu akta wytworzone przez registraturę Starostwa Powiatowego w Braniewie (*Landratsamt Braunsberg*) oraz

⁶³ APO, TNDV 631/0/ 30.

w Giżycku (*Landratsamt Lötzen*), TNDV i innych. Bogactwo zgromadzonych jednostek archiwalnych pozwala na wszechstronne zapoznanie się z problemem *Wielkiej Wojny* na Obszarze Prus Wschodnich.

Sławomir Jan Maksymowicz, *Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges in den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn*

Zusammenfassung

Man kann feststellen, dass in den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn (SAO) verschiedene Archivalien erhalten sind, die die Problematik des Alltagslebens in Ostpreußen während des Weltkrieges betreffen. In den Archiveinheiten kann man sowohl die Materialien zu Kriegsvorbereitungsmaßnahmen der Deutschen in der Provinz, als auch zum Verlauf des Krieges nicht nur in Ostpreußen, sondern auch an der Front im Westen – in Belgien oder Frankreich finden, darüber hinaus gibt es hier Materialien zum Prozess des Wiederaufbaus der ostpreußischen Städtchen und Dörfer und zum Gedenken der gefallenen Soldaten beider gegeneinander kämpfender Seiten. Archivalien, die den Ersten Weltkrieg und seine Folgen betreffen, befinden sich in den Beständen vieler Sammlungen.

Die Absicht des Autors war, den Verlauf des Ersten Weltkrieges aufgrund der SAO-Bestände sowie der Informationen aus dem *Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki* (Königlich-Preußischer Evangelischer Kalender) für das Jahr 1916 und 1917, der sich in den Beständen des OBN (Zentrum für Wissenschaftliche Forschungen) in Olsztyn befindet, aufzuschließen. Die SAO-Akten sind unterschiedlich, sie machen es möglich, eine breitere Problematik des Verlaufs dieses Krieges zu erkunden, von der Mobilisierung, über den Verlauf der Kampfeinsätze, bis zur russischen Besetzung und Kriegsverbrechen an der örtlichen Zivilbevölkerung. Ein anderer Gesichtspunkt betrifft den Prozess des Wiederaufbaus der Provinz sowie Kriegsinvalidenfürsorge.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Sławomir Maksymowicz, *Sources for the History of the World War in the State Archives in Olsztyn*

Summary

Various archives concerning the issues of daily life in East Prussia during World War II have been preserved in the State Archives in Olsztyn (APO). In the archival units, it is possible to find both information concerning both the German preparations for the war in the province and the course of the war not only in East Prussia, but also on the Western Front – in Belgium or France, the process of reconstruction of the destroyed East Prussian villages and towns and the means of commemorating the fallen soldiers fighting on both sides. The archives of the First World War and its consequences relate to many units.

The intention of the author was to present the history of the First World War on the basis of archives assembled in the APO and in the Royal Calendar of Prussian Evangelicals in 1916 and in 1917, stored in the Research Centre in Olsztyn. The files stored in the APO are diverse and allow for a comprehensive understanding of issues relating to the course of this war, ranging from mobilization, military operations, Russian occupation, to the crimes and war crimes committed by the aggressor on the local civilian population. A separate aspect touches on the process of reconstruction of the province from the time of destruction and includes the care of war casualties.

Translated by Aleksander Pluskowski

Dr Sławomir Jan Maksymowicz
Archiwum Państwowe w Olsztynie
slawmaksym@gmail.com

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO)

Zespół *Oberpräsidium Ostpreussen* (OPO), 3/I/: 33, 527, 528, 529, 530.

Starostwo Powiatowe w Braniewie 10/I/ 99, 236, 238, 239, 298, 362, 364, 473, 475.

Starostwo Powiatowe w Giżycku, 11/441, 1190, 1244, 1245.

Akta Miasta Działdowa 251/776, 777, 780, 781, 784.

Akta Miasta Olsztyna 259/ 156, 161, 168, 169.

Towarzystwo Narodowego Pomnika Bitwy pod Tannenbergiem (TNDV) 631/ 1, 10, 30

Źródła drukowane

Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki 1916.

Kalendarz Królewsko Pruski Ewangelicki 1917.

Opracowania

Boenigk Jan

1971 *Minęły wieki a myśmy ostali*, Warszawa.

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

**INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO**